

НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ НОРМАТИВНИХ ЗАСАД ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF NORMATIVE BASES OF PUBLIC MANAGEMENT IN THE SPHERE OF USE OF NATURAL RESOURCES

Легеза Ю.О.,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
Національний гірничий університет

Стаття присвячена визначенню пріоритетних напрямів розвитку системи нормативно-правового регулювання публічного управління у сфері використання природних ресурсів. Автором обґрунтовується доцільність посилення заходів адміністративної відповідальності за вчинення екологічних правопорушень.

Ключові слова: адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення, використання природних ресурсів, екологічний податок, нормативно-правове регулювання, публічне управління.

Статья посвящена определению приоритетных направлений развития системы нормативно-правового регулирования публичного управления в сфере использования природных ресурсов. Автором обосновывается целесообразность усиления мер административной ответственности за совершение экологических правонарушений.

Ключевые слова: административная ответственность за экологические правонарушения, использование природных ресурсов, экологический налог, нормативно-правовое регулирование, публичное управление.

The article is devoted to the definition of priority directions for the development of the regulatory and legal regulation of public administration in the sphere of the use of natural resources. The author proves the expediency of strengthening the measures of administrative responsibility for the commission of environmental offenses. The author concludes that it is necessary to cancel the moratorium on the sale of agricultural land. One of the problems remains the imperfect system of management in the field of land management, in terms of the fulfillment by the subjects of the authorities of the responsibilities entrusted to them with regard to the organization of work on bringing in nature and arrangement of coastal protective strips along rivers, seas and around reservoirs. It was emphasized on the necessity of introduction of compensatory payment mechanisms for extracting or reducing the quality of natural resources. To improve the system of economic and environmental stimulation of rational use of natural resources, it is expedient to: 1) increase existing rates of environmental tax (it is advisable to increase by some types of pollutants 5-10 times compared to existing ones); 2) introduction of a classification system for pollutants, which the basis for determining the rate of environmental tax for emissions into the atmosphere, as well as for discharges into water bodies, will ensure the simplification of the mechanism environmental taxation; 3) ensuring the targeted use of funds received from the payment of environmental tax.

Key words: administrative responsibility for environmental violations, use of natural resources, environmental tax, legal regulation, public administration.

Авторські напрями удосконалення нормативно-правового регулювання публічного управління у сфері використання природних ресурсів в Україні базуються на характеристичні провідних інститутів адміністративного права з врахуванням специфіки дослідження, а саме: поняття, принципів, адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного управління у зазначеній сфері, змісту механізмів, форм та засобів адміністративного права та зарубіжного досвіду.

Пріоритетним напрямом у правовому регулюванні господарських відносин стосовно природокористування на сучасному етапі має стати поєднання організаційно-правових механізмів з економічним стимулюванням у використанні, охороні та відтворенні природно-ресурсного потенціалу, що виявляється у: диференціації платежів за користування та забруднення ресурсів; у податкових і кредитних пільгах; страхуванні у сфері охорони та відтворення ресурсів; заміні в необхідних і розумних масштабах прямого, адміністративного управління, непрямым, організаційно-правовим ринковим регулюванням. Виникає необхідність правової диференціації соціальних стандартів з урахуванням можливостей регіонів щодо використання природно-ресурсного потенціалу. Важливим елементом механізму регулювання є ринкове зіставлення попиту і пропозиції, яке може відбуватися за умов наявності та розвитку відповідного правового поля. Трансформація форм власності та механізмів регулювання економічної діяльності є стимулом до пошуку нових методів і засобів організаційно-правового регулювання стану природного середовища.

Отже, потрібно створити принципово новий організаційно-правовий механізм регулювання, що базува-

тиметься на поєднанні традиційної заборони, примусу, обов'язковості із заохоченням, стимулюванням. Цей механізм на основі моніторингу та контролю забезпечить реалізацію спільних зусиль органів виконавчої влади, місцевого самоврядування щодо використання, охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу. Відповідно до структури правових відносин має розвиватися і законодавство у вигляді загальних і спеціальних норм [1].

Державне регулювання природокористування спрямоване на реалізацію еколого-економічної функції держави і неухильне дотримання стандартів екологічної безпеки. Ним встановлюється відповідальність за: виконання державних програм; стабілізацію політики в оподатковуванні, фінансуванні, кредитуванні та формуванні бюджету [1].

Таким чином, проблема комплексного використання природних ресурсів має два аспекти. По-перше, комплексне використання тих чи інших видів природно-ресурсного потенціалу з вилученням при цьому всіх супутніх компонентів, що особливо стосується мінеральних ресурсів. По-друге, комплексна розробка джерел постачання природних ресурсів із використанням усіх видів сировини. Обидва напрями пов'язані з розвитком науково-технічного прогресу, впровадженням інноваційних і технологічних процесів, а також їхнім впливом на кінцевий результат.

В основу державного регулювання природокористування має бути покладена регіональна концепція комплексного використання ресурсів, яка дозволяє здійснювати реальні ефективні заходи, моніторинг і оцінку за всіма видами ресурсів, якими забезпечене певне територіальне утворення. Необхідно вирішити питання щодо встановлення форм власності на природні ресурси. Неоднозначність підходів щодо доцільності розширення права при-

ватної власності на природні ресурси має своїм наслідком численні громадські обговорення. В ході проведеного авторського соціологічного дослідження респондентам ставилося питання щодо визначення їх ставлення до створення ринку земель в Україні.

В Україні у дуже незначній мірі задіяно інститут приватної власності на природні ресурси. Актуальною є потреба розширення сегменту приватної власності на деякі з них (земельні, лісові, окремі водні об'єкти), а також колективної, зокрема муніципальної власності, для активізації можливостей ринкового саморегулювання процесів природокористування. Це сприятиме формуванню ринку природних ресурсів.

Однозначного підходу до розуміння доцільності створення ринку земель та зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні немає. Противники впровадження продажу земель сільськогосподарського призначення вимагають продовження мораторію до 2022-2025 рр., аргументуючи таку позицію необхідністю «захисту прав сільських жителів». Продовження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення до 1 січня 2018 р. є швидше політичним рішенням, засобом для маніпуляції свідомості електорату [2; 3]. Зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення за прогнозами експертів буде мати ряд позитивних наслідків. Так, зокрема, професор А. Мірошніченко вважає, що скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення не буде мати своїм наслідком створення тіньового ринку земель, не призведе до створення земельної монополії агрохолдингів, і не призведе до суттєвого зниження ціни на такий природний ресурс. Водночас створення ринку земель забезпечить впровадження використання земель на основі титулу права власності, а не оренди, як існує зараз, забезпечить ставлення землекористувача до природного ресурсу як до «свого». Натомість в сучасних умовах землі сільськогосподарського призначення в Україні використовуються на підставі договорів оренди чи постійного землекористування, що своїм наслідком має, передусім, нехтування необхідністю збереження та відновлення родючості ґрунтів [4]. За даними Державного комітету статистики України, за час дії мораторію в Україні утворився «риночок» договорів оренди землі: на праві оренди використовується 16,6 млн. га земель приватної форми власності, що є абсолютною більшістю земель приватної форми власності, а також близько чверті земель державного земельного фонду (близько 2,5 млн. га) використовується також на підставі договорів довгострокової оренди [5]. Змінами, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 р. № 668 [6] встановлено право передачі земель особистих селянських господарств в оренду агрохолдингам, мінімальний строк до 7 років і скасовано еколого-економічні обґрунтування сівозмін. Наслідком таких законодавчих перетворень стали лендлордизація й перенасичення сівозміни олійними культурами, питома вага яких у структурі посівів у деяких областях доходять до 40% [5].

Відтак вбачається за доцільне підтримати продовження проведення земельної реформи, що сприятиме, по-перше, наповненню прибуткової частини державного бюджету України; по-друге, залученню іноземних інвестицій; по-третє, сприятиме розвитку середнього класу на селі, і, врешті-решт, забезпечить ставлення землекористувача до землі як до «своєї», а не як до «чужої», що характеризує орендні відносини і веде до зниження родючості ґрунтів через їх надмірне виснаження, що є наслідком нерозумного вирощування олійних культур та допущення ряду інших порушень вимог у сфері охорони земель.

Тому пропонується питання прийняття проекту Закону України про обіг земель сільськогосподарського призначення внести до регламенту роботи 6 сесії VIII скликання [7], а також питання скасування дії Перехідних положень

Земельного кодексу України у частині встановлення мораторію продажу такої категорії природних ресурсів.

Продовжуючи тему використання земель, впровадження спеціальних режимів користування окремими категоріями земель, необхідно підняти питання необхідності удосконалення нормативно-правового регулювання режиму земель водного фонду України. Відповідно до норм чинного законодавства, встановлюється ряд обмежень та заборон щодо набуття права приватної власності на окремі природні ресурси. Так, зокрема, відповідно до ст.ст. 60-61 Земельного кодексу України, ст.ст. 88-89 Водного кодексу України, встановлюються обмеження у використанні земельних ділянок захисних смуг уздовж річок, навколо водойм та на островах, зокрема встановлюються заборони будівництва будь-яких споруд, окрім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних, у т. ч. баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів. Однак саме ця заборона найчастіше і порушується. Зокрема, поширеною є практика будівництва так званих елітнів – приміщень для збереження маломірних суден, які на практиці виявляються облаштованими об'єктами нерухомості, придатними для відпочинку та проживання людей. Так само як порушення земельного та водного законодавства необхідно розглядати облаштування парканів до самого зрізу води [8, с. 183-185].

Землі прибережних водозахисних смуг створюються з метою забезпечення охорони водних ресурсів, а не з метою їх забудови, відповідно і цілі їх використання відрізняються від інших категорій земель. При цьому, незважаючи на спроби притягнути до відповідальності осіб, винних у порушенні режиму використання земель водного фонду, спостерігається ситуація нехтування приписами законодавства щодо встановлення відповідних заборон. Однією з проблем залишається недосконала система управління у сфері землеустрою в частині виконання суб'єктами владних повноважень покладених на них обов'язків щодо організації роботи з винесення в натуру та влаштування прибережних захисних смуг вздовж річок, морів та навколо водойм щодо контролю за створенням водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також за додержанням режиму використання їх територій. Зокрема, у адміністративній справі К/800/26435/14 Вищим адміністративним судом України було встановлено, що до кола повноважень відповідних районних, міських рад відповідно до ст.ст. 43-44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», входить безумовний обов'язок щодо координації роботи сільських, селищних, міських (міст районного підпорядкування) рад під час проведення ними міжтериторіальних водогосподарських і водоохоронних заходів та подання їм відповідної методичної допомоги; організації роботи по винесенню в натуру та влаштуванню прибережних захисних смуг вздовж річок, морів та навколо водойм; вирішення інших питань у галузі регулювання водних відносин у межах своєї компетенції, які спрямовані на охорону водних об'єктів в межах водоохоронних зон, зокрема щодо виділення земельних ділянок під прибережні захисні смуги, винесення в натуру та влаштування прибережних захисних смуг вздовж річок, морів [9]. Відповідно до обставин справи К/800/26435/14, відповідач – Каланчацька районна рада Херсонської області пояснював відсутність належного фінансування проведення робіт для розробки проектів землеустрою щодо встановлення прибережної захисної смуги вздовж моря за межами населених пунктів на території Каланчацького району. Невиконання покладених на відповідні ради обов'язків із землеустрою регіону веде до хаотичного видання спеціальних дозволів на використання земель водного фонду. Вищий адміністративний суд своєю постановою від 16 травня 2017 р. визнав бездіяльність Каланчацької районної ради Херсонської області протиправною і зобов'язав її вжити заходів з організації роботи щодо винесення в натуру та влаштування прибережних захисних смуг Чорного моря, водних об'єктів,

згідно з вимогами чинного законодавства [9]. Однак механізму забезпечення виконання такого судового рішення за національним законодавством не визначено. Тим більше не визначено заходи відповідальності органів публічного управління за недотримання вимог законодавства, а також за невиконання відповідних рішень судової влади.

Про необхідність встановлення заходів адміністративної відповідальності за порушення дозвільно-ліцензійної процедури неодноразово наголошувалось у наукових працях вітчизняних вчених-адміністративістів. Так, у дисертації М. Колесникова «Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016 р.) обґрунтовано доцільність внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме спеціальної норми, яка визначає підстави для настання відповідальності за порушення порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [10, с. 125]. На недосконалість механізму адміністративної відповідальності, а також непрозорість механізму притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців як фактору, що знижує ефективність громадського контролю, наголошує К. Кучма у своїй дисертаційній роботі «Адміністративні послуги у сфері екології та природних ресурсів» (2016 р.) [11, с. 104-105]. Цікавою є позиція А. Міськевич, яка зазначає, що правильне обрання відповідача у адміністративній справі про оскарження дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень є гарантією притягнення до відповідальності винних осіб [12, с. 90-91].

Підтримаємо подібні пропозиції щодо необхідності удосконалення правового регулювання механізму притягнення до адміністративної відповідальності.

Іншим напрямком створення ринку природних ресурсів розглядається перехід до вільного ринкового обігу дозволів (лімітів, квот) на використання природних ресурсів, за певною аналогією з апробованим закордонною практикою обігом дозволів (квот) на викиди в атмосферу, скиди у водні басейни. Запровадження практики створення ринку дозволів (квот) на використання природних ресурсів має поєднуватися з переглядом їх нормативів, складових механізму платності використання природних ресурсів.

В Україні відносно використання природних ресурсів, визначення плати за отримання спеціальних дозволів немає єдиного законодавчого акту, який би визначив всі види платежів, що стягуються з природокористувача. Розмір плати за отримання спеціального дозволу за ліміти використання водних ресурсів регулюється Водним кодексом України, у ст. 1 якого визначені поняття «ліміт використання води», «ліміт забору води», «ліміт скиду забруднюючих речовин», а також нормами Податкового кодексу України, у якому встановлено, що, у разі перевищення водокористувачами встановленого річного ліміту використання води, рентна плата обчислюється і сплачується у п'ятикратному розмірі, виходячи з фактичних обсягів використаної води понад встановлений ліміт використання води, ставок рентної плати та коефіцієнтів (п. 255.11.13 ст. 255 Податкового кодексу України).

Розміри платежів за використання природних ресурсів, що справляються в Україні, є нижчими від аналогічних платежів у країнах-сусідах. Тому є необхідним збільшення в Україні розмірів справляння природно-ресурсних платежів, що посилять їх екоефективну функцію та підвищать роль у формуванні податкових надходжень і фінансуванні природоохоронної діяльності.

Подолати ці проблеми можна через посилення екологічної направленості податкового законодавства та цінової системи, розширення можливостей кредитної та фінансової підтримки і допомоги суб'єктам господарювання у реалізації заходів з раціонального природокористування через цільові спеціальні фонди бюджету.

Удосконалення системи екологічних податків повинно відбуватися не лише через збільшення їх розміру, а

і шляхом перегляду системи розподілу надходжень від їх сплати. Ставки екологічних податків постійно переглядаються, зокрема, останні зміни до ст. 243 Податкового кодексу України були ініційовані у грудні 2016 р. Кабінетом Міністрів України, в цілому відбулося збільшення ставок податку на 12-25% залежно від виду забруднюючих речовин [13]. Було збільшено ставки податків для викидів в атмосферне повітря, скидів забруднюючих речовин у водні об'єкти, за розміщення відходів, за утворення радіоактивних відходів (у т. ч. вже накопичені), тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлені ліміти [14].

Однак, якщо проаналізувати запропоновані ставки податків, то суттєвого підвищення за зазначеним законопроектом не відбудеться. Наприклад, відповідно до ст. 243.1. Податкового кодексу України було встановлено таку ставку податку на за викиди в атмосферне повітря окремих забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення оксидів азоту – 1968,65 грн., та її у грудні 2016 р. було збільшено до 2204,89 грн. за т [13]. Ставки податку за скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти були переглянуті, але також не суттєво. Наприклад, за скидання азота амонійного до грудня 2016 р. ставка податку складала 1293,10 грн. за т, зараз – 1448,27 грн. за т [13]. Якщо порівнювати зі ставками, що діяли на момент прийняття Податкового кодексу України, то відбулося зростання майже вдвічі. Однак це не означає високу ефективність екологічного податку, і його розмір, порівняно навіть з іншими пострадянськими країнами, є суттєво заниженим.

Наприклад, у Республіці Білорусь визначено такі ставки екологічного податку за викиди забруднюючих речовин до атмосферного повітря: 769,97 білоруських рублів за 1 т забруднюючих речовин за викиди другого класу екологічної безпеки, 254,54 – третього класу, 126,48 – четвертого класу [15].

При цьому, виходячи з офіційного курсу обміну білоруського рубля до долара США, станом на 06 липня 2017 р., такий податок відповідно складе 395 доларів США – за викиди другого класу екологічної безпеки, 130 доларів США – третього класу, 65 доларів США – четвертого класу [16]. В Україні не використовується класифікація ставок податків залежно від ступеня екологічної безпеки забруднюючих речовин, і мінімальний розмір екологічного податку складає 83,07 грн. за викиди до атмосферного повітря 1 т воденя хлористого, окису вуглецю, твердих речовин (еквівалент – близько 3 доларів США за офіційним курсом Національного банку України) [17].

Тобто навіть проведена реформа системи екологічного оподаткування діяльності господарюючих суб'єктів наприкінці 2016 р. свідчить про суттєве зниження ставок екологічних податків і їх низьку ефективність. Крім того, для сприяння забезпечення доступу до публічної екологічної інформації у сфері використання природних ресурсів, спрощення системи обчислення екологічного податку доцільним вважаємо перегляд об'єктів оподаткування, утворення відповідних класифікацій забруднюючих речовин за ступенем екологічної безпеки.

Існуюча система оподаткування діяльності, пов'язаної із забрудненнями довкілля, не застосовує коефіцієнти зменшення розміру екологічного податку залежно від того, чи впроваджує суб'єкт господарювання природоохоронні заходи, інші види інноваційної діяльності, чи ні. Відтак відсутньою є зацікавленість платника податку до вжиття природоохоронних заходів та технологій.

Окрім недосконалого механізму визначення ставок екологічного податку, невирішеною є проблема забезпечення цільового використання відповідних надходжень. Наприклад, за статистичними даними Міністерства екології та природних ресурсів України, у 2016 р. отримано надходжень за сплату екологічного податку до бюджету Луганської області України (як одного з найбільш забруд-

нених регіонів України) – близько 226157 грн., у 2015 р. – близько 56 тис. грн., і у 2014 р. – майже 60 тис. грн. При цьому станом на 1 грудня 2016 р. було затверджено місцевими радами Луганської області проведення природоохоронних заходів на суму 54467 тис. грн., і за 2016 р. було проведено лише 10% запланованих [18]. Очевидним є висновок про нецільове використання коштів, отриманих від сплати екологічного податку, і при цьому відсутність механізмів відповідальності посадових осіб за такі дії.

Отже, для удосконалення системи еколого-економічного стимулювання раціонального використання при-

родних ресурсів є доцільним: 1) збільшення існуючих ставок екологічного податку (при цьому доцільним є збільшення за окремими видами забруднюючих речовин у 5-10 разів, порівняно з існуючими розмірами); 2) впровадження системи класифікації забруднюючих речовин, яку покласти в основу визначення ставки екологічного податку за викиди в атмосферне повітря, а також за скиди у водні об'єкти, що забезпечить спрощення механізму екологічного оподаткування; 3) забезпечення цільового використання коштів, отриманих від сплати екологічного податку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балджи М. Шляхи вдосконалення державного регулювання природокористування / М. Балджи // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2009. – № 2. – С. 26–34.
2. Мораторій на продаж сільгоспземель : історія питання // Слово і діло. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2017/03/06/infografika/suspilstvo/moratorij-na-prodazh-silhospzemel-istoriya-pytannya>
3. Продовження мораторію на продаж землі : реакція соцмереж // Економічна правда. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2016/10/7/607590/>
4. Мірошніченко А. Земельна реформа : міфи про скасування мораторію на продаж землі / А. Мірошніченко // Слово і діло. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2017/03/06/pogljad/suspilstvo/zemelna-reforma-mify-pro-skasuvannya-moratoriyu-na-prodazh-zemli>
5. Мартинюк М. Ринок землі в Україні : три можливі моделі запуску та їх наслідки / М. Мартинюк // Дзеркало тижня. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dt.ua/macrolevel/rinok-zemli-v-ukrayini-tri-mozhlivi-modell-zapusku-ta-yih-naslidki-.html>
6. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України та визнання такою, що втратила чинність, постанови Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1094 : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 року № 668 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 79. – Ст. 2639.
7. Про обіг земель сільськогосподарського призначення : Проект Закону України від 13 грудня 2016 року № 5535 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60724
8. Мірошніченко А. М. Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – 4-те вид., змін. і доп. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
9. Справа К/800/26435/14 : Постанова Вищого адміністративного суду України від 16 травня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66675033>
10. Колесников М. О. Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : Дис... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.07 / М. О. Колесников. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – 221 с.
11. Кучма К. С. Адміністративні послуги у сфері екології та природних ресурсів : Дис... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.07 / К. С. Кучма. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – 214 с.
12. Міськевич А. В. Адміністративні послуги у сфері соціального захисту населення : Дис... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.07 / А. В. Міськевич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – 222 с.
13. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо перегляду ставок деяких податків : Проект Закону України № 5044 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://taxlink.ua/ua/draft_acts/proekt-zakonu-pro-vnesennja-zmin-do-podatkovogo-kodeksu-ukraini-shhodo-peregljadu-stavok-dejakih-podatviv/
14. Збільшення ставок екологічного податку у проекті змін до ПК України // TaxLink. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://taxlink.ua/ua/news/zbilshennja-stavok-ekologichnogo-podatku-u-proekti-zmin-do-pk-ukraini.htm>
15. Додаток 6 до Податкового кодексу Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nalog.gov.by/ru/application6/>
16. Официальный курс белорусского рубля по отношению к иностранным валютам, устанавливаемый Национальным банком Республики Беларусь ежедневно, на 06.07.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.nbrb.by/statistics/rates/ratesDaily.asp>
17. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/control/uk/curmetal/detail/currency?period=daily>
18. Надходження екологічного податку та використання коштів на фінансування природоохоронних заходів на прикладі Луганської області / Палата податкових консультацій України ; USAID Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ppk.org.ua/uk/node/329>